

Bočková, Hana

**Theatrum mundi minoris a jeho překladatel Nathanael Vodňanský z
Uračova**

*Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. D, Řada
literárněvědná. 1994, vol. 43, iss. D41, pp. [7]-13*

ISBN 80-210-1205-6

ISSN 0231-7818

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/108446>

Access Date: 23. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
provides access to digitized documents strictly for personal use, unless
otherwise specified.

STATI

HANA BOČKOVÁ

**THEATRUM MUNDI MINORIS A JEHO PŘEKLADATEL
NATHANAEL VODŇANSKÝ Z URAČOVA**

Pod obsáhlým názvem „Theatrum mundi minoris. Široký plac neb zrcadlo světa tohoto. Živý kontrfekt nezčíslných bíd všeho lidského pokolení v tomto světě rytířujícího“ vstoupil r. 1604 do české literatury tou dobou v Evropě známý a překládaný spis francouzského humanisty Pierra Boaistuaua (†1566)¹. O jeho převedení do češtiny se zasloužil luterán Nathanael Vodňanský z Uračova (1563 – 1621), známější dnes více než svou činností literární – Theatrum byl zřejmě jeho jediný vstup na území literatury² – jako politik, člen direktoria a po nezdařeném stavovském povstání jeden z popravených na Staroměstském náměstí dne 21.6.1621.

Pierre Boaistuau de Launay, autor originálu vydaného r. 1558,³ bývá představován jako soupeřník slavnějších osobností francouzské humanistické literatury, jenž se po jejich příkladu též uchýlil k „teatrální metafoře“, aby předvedl lidskou bídu.⁴ Svou práci vydal v latinské a francouzské verzi, spis posléze dosáhl ve Francii více než dvaceti vydání a byl přeložen do mnoha evropských jazyků.⁵

¹ Uváděna též bývá podoba Boistuau, Boistiau, Boisteau.

² J. J i r e č e k v *Rukověti k dějinám literatury české do konce 18. věku*, Praha 1875, na s. 328 zmiňuje i Vodňanského plán turecké kroniky, zřejmě nerealizovaný.

³ Tak uvádí např. R. A n l o t t e a kol. v práci *Précis de la littérature française du XVIe siècle. La Renaissance*, Presses Universitaires de France 1991, s.325; podobně i *Knihopis* pod č. 1187. Naopak Sp. W u k a d i n o v i ć v článku *Jediné zachované dílo Nathanaela Vodňanského z Uračova*, České knihovnictví 1, 1900, s.92, jako rok vydání označuje 1559.

⁴ R. A n l o t t e a kol.: l.c.

⁵ Podrobněji viz Sp. W u k a d i n o v i ć : l.c.

Vodňanský je o této skutečnosti, jak vyplývá z jeho předmluvy, zpraven a dále podotýká, že (takové knížky – pozn. H.B.) v českém jazyce dosud tak úplně sepsány nebyly.⁶

Předlohou k překladu mu bylo blíže neurčené vydání latinské, nejmenuje (nezná?) však jméno autora originálu, což přineslo české literární historii některé obtíže: autora pak neuvádí ani J. Jungmann a J. Jireček⁷, P.M. Haškovec věnuje jeho hledání pozornost v obsáhlé studii Některá themata literatur západních v českém písemnictví.⁸ Za jeden z možných podkladů českého Theatra označuje žánrově blízkou práci Speculum vitae humanae španělského biskupa Roderiga Sancheze de Arevalo (1404–70), vydanou poprvé r.1468; přímý vztah mezi oběma pracemi se mu však dokázat nepodařilo⁹. Postupným vymezováním souvislostí časových i žánrových, vědomostního obzoru a konfesijního zaměření předpokládaného autora došel posléze k závěru, že by jím mohl být Jan Šlecht ze Všehrd (1446 – 1525), tvůrce dnes ztraceného spisu Microcosmos. Jedním z důvodů, proč Haškovec považoval za podklad Theatra Šlechtův spis, je úvaha, že Vodňanského práce, o jejíž žánrově blízkosti Theatru byl na základě kusých zpráv Tomáše Mitise¹⁰ přesvědčen, by mohla též nést označení Microcosmos, jehož ostatně užil i Vodňanského přítel v dedikační básni zařazené do úvodní části Theatra (pět elegických distich Pavla z Jizbice s titulem „In theatrum microcosmi“ – pozn. H.B.). Přestože Haškovec sám zanedlouho zjistil jméno pravého autora originálu, od myšlenky, že existují spojnice mezi prací Šlechtovou a Vodňanského (při zachování iniciátorského postavení Sanchezova Specula), neupustil.¹¹ Nezávisle na něm a s větším časovým předstihem však Boaistuauovo autorství poprvé určil Sp. Wukadinovič.¹² Přiznává Vodňanského překladu čestné místo v sérii četných dobových překladů, čímž ovšem poněkud omezuje Haškovcovu představu o jeho vazbě na Šlechtův Microcosmos – byla by reálná jen v případě, že by i Šlechtův spis souvisel s prací Boaistuauovou. To se však ocitáme na půdě hypotézy, kterou může ověřit jen nález ztraceného (?) Microcosmu.

Vodňanský bohužel neuvedl přesnější údaje o předloze svého překladu, lze však předpokládat, že spíš než originál měl k dispozici některé z četných pozdějších latinských vydání. K dispozici jsme měli pouze dvě edice, přes vzájemný časový odstup a některé drobné odchylky (např. poněkud odlišný titul) téměř

6 *Theatrum mundi minoris* (dále jen *TMM*), Epistola dedicatoria, s.51.

7 J. Jungmann: *Historie literatury české*, 1825, IV, 1873; J. Jireček: op. cit., s. 327-328.

8 Listy filologické 1916, XLIII, s.112–121, 252–263.

9 Naopak závislost na Sanchezově *Speculu* prokázal M. Kopecký v případě *Knihy o hořekování Mikuláše Konáče z Hodiškova*; viz M. Kopecký: *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*, Spisy FF UJEP v Brně 74, SPN 1962, s.155–174.

10 *Některá themata literatur západních v českém písemnictví*, Listy filologické 1916, XLIII, s.260.

11 P. M. Haškovec: *Drobné zprávy*, Listy filologické 1918, XX, s.64.

12 Viz pozn. 5.

totožné: latinsko–francouzské zrcadlové vydání z r. 1583 nazvané *Le Théâtre du monde, où il est fait un ample discours des misères humaines* (Paříž 1583) a vydání německé – *Theatrum mundi minoris et speculum vitae humanae. Das ist Schaumplatz der Welt und Spiegel des Elend und Armutseligkeit dess Menschen durch alle und jede Alter und Stände menschliches Lebens gehandelt wird* (Lindau r.1609).¹³ Neusilujeme však o důsledný textologický pohled na spis, povšimneme si pouze podstatných Vodňanského zásahů, které posunuly původní význam textu, a zejména pak Vodňanského rozsáhlé předmluvy.

Všechna tři zmíněná vydání (tj. fr.–lat., něm. a české) se shodují především v první části, vlastním *Theatru mundi minoris*, děleném dále do tří knih. První „obsahuje velikou bídu a nedostatečnost člověka v tom, že jej nerozumní živočichové u mnohých přirozených povahách daleko převyšují“.¹⁴ Promítá se sem starší myšlenková tradice, která přisuzuje vybraným zvířatům určité lidské schopnosti a vlastnosti, dokládané bohatými odkazy na antickou i středověkou literaturu, ale pramenící nezřídka i v lidové pověře.

Výsledkem však není uspořádaný pohled do říše živé i neživé přírody (to ostatně není autorovou ctižádostí), ale svod obecně tradovaných představ a poznatků, interpretovaných jako uvědomělá činnost s hlubokým morálním akcentem, to vše na pozadí tradičního kosmologického modelu „divadla světa“, v němž všechny jeho součásti pracují a usilují o naplnění svého poslání Bohem předurčeného („slunce v ustavičném běhu svém zůstává ...“, pozemská příroda „jdnák rodí a vydává, jdnák kazí a vyvrhuje, aniž kdy od práce odpočívá“).¹⁵ Tradiční hierarchie tvorstva v čele s člověkem je však pozměněna a podřízena autorovu moralizátorskému úmyslu. Ve své kritice dochází tak daleko, že člověka nejen sesazuje z vrcholu pyramidy dokonalosti, ale dokonce staví na vrchol pyramidy nectností a neschopnosti. Nová provokující stupnice však nemá v úmyslu člověka definitivně potupit a zatratit – dosazení zvířat na místo, které mu podle křesťanské věrouky tradičně náleží, je varováním, které, nemine-li se účinkem, fakticky vědomí oné tradiční hierarchie posílí.

Knihy druhá tvoří svou myšlenkovou závažností jádro spisu: je to přehlídka lidských stavů (v dobovém širokém pojetí zahrnují různá povolání i sociální skupiny) nahlížených opět karatsky. Teprve zde, nikoli předchozí povšechnou kritikou, ale konkrétním přísným posouzením praktické činnosti každého lidského stavu se naplňuje morální poslání spisu. Jde o metodu v soudobé literatuře nikterak vzácnou: použil ji např. Mikuláš Konáč z Hodiškova v *Knize o hořekování* (vyd. r. 1547),¹⁶ více se však nabízí paralela mezi 2. knihou TMM a Komenského *Labyrintem světa* (přesněji jeho 1. částí). Ta ostatně vedla S.

¹³ Do němčiny přeložil M. F o r s t e r n. Zde je v dedikaci uvedeno i jméno autora – „An den Herrn de Launay, Authorn dieses Theatri“.

¹⁴ TMM, úvod, nepaginováno.

¹⁵ TMM, s. 17a. 16 M. K o p e c k ý : l. c.

¹⁶ M. Kopecký: l. c.

Součka¹⁷ k vyslovení domněnky, že TMM bylo jednou z jeho předloh. Z těchto tří zmíněných spisů zabírá TMM lidskou společnost nejúže – urozenou společností světskou reprezentují králové, dvořané a vrchnost, neurozenou marináři, kupci, soldáti a voráči, za stav duchovní jsou tu jen biskupové, zato nechybí tradičně zařazovaný stav manželský. TMM však postrádá integrující postavu Spravedlivosti (Kniha o hořekování) a zejména Poutníka z Labyrintu, který střídá roli diváka a herce a interakcí s představiteli stavů dodává spisu ráz jisté dramatičnosti. Galerie stavů v Theatru zůstává do značné míry statická, nutno však dodat, že pouze tak mohl být zachován jednotný ráz spisu, z něhož nevybočuje ani kniha třetí, zachycující všechna neštěstí, která kdy lidstvo postihla: nemoci, války, náboženské neshody aj. Bohatě odkazování na historické prameny nebo autority znovu posiluje poznávací zřetel v 2. knize potlačený a přibližuje závěrečnou část opět ke knize první, činí z ní „encyklopedii“ lidských běd, tentokrát však nově i pokusů neštěstí překonat (triviální medicínské poznatky), dokonce tu ve větší míře nalezneme předtím řídké stopy sociálního citění.

Jak už bylo uvedeno, není zcela jasné, kterou latinskou edici měl Vodňanský k dispozici, nelze proto všechny rysy, jimiž se liší od výše zmíněných vzájemně téměř shodných vydání lat.– francouzského a německého, připisovat jeho invenci; to se týká především bohatých marginálních poznámek, odkazů na literaturu, dělení kapitol na kratší úseky opatřené mezitituly aj. Jiné textové odlišnosti jsou však nepochybně dílem Vodňanského: pasáže převzaté z Hájkovy kroniky a blíže neurčeného spisu P. Codicilla, v nichž doplňuje spis o záznamy analogických událostí v Čechách (mor, turecké vpády).¹⁸ Ujímá se narážek na slavné osobnosti – historické i bájně, které obě edice zmiňují jen letmo, a s patrnou chutí vypravěče podává jejich příběhy do všech podrobností a samozřejmě s morální pointou. Tak je tomu v případě Tantala a Sisyfa, zato vzápětí následující narážku na méně známého Titia ponechává nevyužitou. Samostatně se projevuje též v překladech latinských veršů (německé vydání je ponechává v latině): do překladu básně na modlitbu *Da pacem, Domine*¹⁹ vkládá narážky na aktuální turecké nebezpečí v místech, kde se v latinském textu hovoří o válce ve smyslu obecném apod. Latinská dvojverší nebo jen krátké sentence důsledně překládá osmislabičným sdruženě rýmovaným veršem se snahou o uplatnění vlastní invence, jakkoli není schopen téma zvládnout na potřebné umělecké úrovni. Tak je tomu např. v případě sentence „*Fortuna vitrea est, cum maxime splendet, frangitur*“,²⁰ na niž vytvořil dokonce dvě parafráze – čtyřveršovou a šestiveršovou. Vodňanského samostatné vstupy a básnické pokusy nejsou příliš obratné, setrvávají jen u obvyklých a nevynalézavých uměleckých prostředků (jednoduchá přirovnání, rým většinou gramatický aj.), svědčí však o jeho úsilí

17 S. Souček: *Dva české praménky Labyrintu*, LF 1924, LI, s.271–280.

18 TMM, např. s. 124b, 125a aj.

19 P. Boaistuau uvádí, že ji složil jeho dobrý přítel; TMM s.54b.

20 Autorem je Publius Syrus: *Sententiae*, 1. stol. př.n.l.; TMM s.45a.

o prosazení vlastní individuality, byť by se uspokojovala jen občasnými upřesňujícími poznámkami a veršovými variacemi.

Zásadní změnu však Vodňanský provedl tím, že vynechal druhou část spisu nazvanou „De excellentia hominis“, dokládající na příkladech slavných umělců, filozofů, vynálezců aj. tezi ústřední myšlenky první části zcela protikladnou – o dokonalosti člověka a jeho výsadním postavení mezi všemi pozemskými tvory. Druhý díl je koncipován jako protiváha negativisticky laděného dílu prvního, znovu vyzvedá – pokáraného – člověka na piedestal tradičně mu náležející. Vodňanský dichotomii spisu záměrně porušil, do jeho koncepce života jako řetězce nesnáží a běd se druhá kniha nehodí, otupuje jeho moralizování, výsledné smíření člověka se světem, jak je nabízí Boaistuau, naprosto není jeho záměrem. Tím je ovšem posunut původní smysl předlohy, neboť Boaistuau záměrně hromadí všechna negativa, aby jim následně postavil hráz a veskrze zoufalý stav světa opět uvedl do rovnováhy Bohem zamýšlené. Zůstává-li však Vodňanského překlad bez druhé, harmonizující části, jsou nedokonalost a ubohost jedinými konstantami morálního obrazu člověka, jenž se stává dokonce nositelem veškerého zla, jak je doloženo odvoláním na myšlenku Jana Zlatoústého: „quod qualibet bestia unum habet proprium malum, homo autem omnia“.²¹ O tom, že nejde o náhodu ani časovou tiseň, jež neumožnila dokončit překlad v úplnosti, svědčí jeho obsáhlá předmluva „Epistola dedicatoria“.

Okouzlen návštěvou Říma (r.1582), nádherou jeho monumentálních veřejných staveb a zřejmě i pod vlivem samého Boaistuaua, který prenatalní fázi života komentuje: „ted' máš, milý člověče, první act lidské tragaedie,“²² se rozhodl pojmut lidský život jako sled dějů odehrávajících se na jevišti nejslavnějších římských staveb. Vybírá pět typů, jejichž původní účel může snadno přizpůsobit hlavním etapám života, přesto jejich sepětí s „tragédií“ života je jen vnějškové. Bylo by však nesprávné hodnotit tento fakt jako neúspěch autorova záměru. Theatrum, odeum, cirkus, stadium a xystus jsou i pro něj pouze vznešenými kulisami, z nichž duch jejich časů dávno vyvanul, a lidské osudy, jež do jejich prostor umisťuje středoevropský humanista, s sebou vnáší atmosféru především jeho domácích omezených poměrů.

Vodňanského zřejmě lákala představa zobrazit život s pomocí „divadelních“ kulis věrohodněji a dynamičtěji než je tomu u některých dalších soudobých prací usilujících o totéž, avšak podle jiných principů.²³ Dobové myšlení upřednostňující přijímání světa prostřednictvím ústředního lidského smyslu – zraku vede k chápání makrokosmu jako velikého přehledného „divadla božího“ a není náhoda, že „theatrum“, literární žánr tou dobou už s velkou tradicí, ožívá právě v renesanci. Avšak i za hranicemi literatury je frekvence slova „theatrum“ zvy-

21 Traktát sepsaný na 10. kap. Matoušova evangelia; *TMM*, Epistola dedicatoria, s. 18.

22 *TMM*, s.37a.

23 23 Např. *Třinácte tabulí věku lidského* Bartoloměje P a p r o c k é h o z Hlohoh, vyd. r. 1601; aj.

šená, a to jak ve významu abstraktnějším (Římané se měli za na „nejvyšší theatrum světa postavené,“), tak i krutě konkrétním – sám Vodňanský v pamětech svého syna Jana²⁴ onoho památného 21. června podstoupil exekuci „na obzvláštním theatrum z prken k tomu přistrojených“, jak s ironií nazvali popraviště.

Vodňanský spojuje schopnosti literárního žánru s možnostmi, které nabízí divadlo skutečné, a představa jeviště mu současně evokuje představu dramatu na něm předváděného. Tím dramatem je mu lidský život: „Tyto pak miseriae (...) k tragediám se přípodobiti mohou“,²⁵ i formálně jej pak uzpůsobuje tragédii. Dělí jej do pěti aktů uzavřených smrtí (katastrofě), z nichž každý zachycuje jistou etapu „lidské tragédie“, odehrávající se ve vybraném typu antické veřejné stavby. Výchozí představa světa – jeviště je tak obohacena o představu, že děj tu předváděný je podřízen zákonům antického dramatu. Člověk narozením vstupuje na jeviště theatra (1.), v odeu (2.) svým zpěvem–pláčem zarmucuje přítomné; teprve v cirku (3.), kde probíhá cvičení – proces výchovy, částečně začíná překonávat tezi o marnosti lidského usilování. Ve stadiu (4.) je pocit tragédie nejintenzivnější: přichází na „závodní plac světa tohoto“, aby si uvědomil obtíže všech lidských stavů. V xystu (5.) určeném k zimním procházkám se člověk připravuje na blížící se smrt. Antické kulisy a rozčlenění lidského života na osnově antické tragédie do pěti etap – dějství nezvyšuje však jen jeho přehlednost a sílu morálního apelu, vnáší i naléhavý pocit spoutanosti života a nesmyslnosti individuální aktivity člověka.

Vodňanského předmluva je zajímavým pokusem zpestřit pořádky poměrně konvenční látky; ostatně mnohé příběhy, údaje a narážky zřejmě převzal z překládaného textu Boaistuauova, osobitá koncepce i rozsah textu (asi 50 stran) dovoluje snad i vyslovit domněnku, že je protějškem, žánrově blízkou paralelou inspirovanou prvním dílem Boaistuauova spisu. Tak jej chápe např. Jan Kherner, který vzdává v dedikačních verších hold Vodňanskému jako autorovi předmluvy, nikoli překladateli.

Způsobem nakládání s materiálem se oba autoři neliší, i oni se podílejí na procesu, kdy historická událost postupným přejímáním z jednoho spisu do druhého postupně ztrácí svou nezaměnitelnou jedinečnost, oprostí se od „zbytečných“ podrobností, nabývá černobílých kontrastů a stává se morálitou. Ani odkaz na autora a dílo není zárukou přesnosti interpretace faktu, čerpá se z obšáhlého thesauru dobové vzdělanosti se všemi jeho přednostmi a nedostatky. Vodňanský je však důslednějším moralistou, jeho odsouzení lidských nectností je nesmiřitelnější, snad pramení v pocitu úzkosti z mravní rozkolísanosti společnosti, nad níž se stahují válečná mračna.

Žánrově je tedy Vodňanského předmluva blízká překládanému textu, jenž ve svém titulu (v českém vydání „Theatrum (...) neb zrcadlo“, v německém vydání

²⁴ TMM, Epistola dedicatoria, s.9.

²⁵ Jeho zápisky publikoval J. V. Š i m á k, Časopis společnosti přátel starožitností českých X, 1902, s.10–15, 53–59.

THEATRUM MUNDI MINORIS A JEHO PŘEKŁADATEL
NATHANAEL VODŇANSKÝ Z URAČOVA

„...et speculum“) potvrzuje opodstatněnost upozornění E. Petru,²⁶ na volnost, s jakou se v dobové praxi nakládalo s žánrovými označeními; theatrum i speculum náleží do skupiny žánrů pohybujících se na hranici beletrie a literatury věcné. Jejich setkání v jednom titulu v našem Theatru mundi minoris potvrzuje, že společná hlediska tematická a kompoziční vycházejí z dobové akcentace zraku jako smyslu pro přijímání a výklad světa nejdůležitějšího. V tomto ohledu je „zrcadlení“ světa v jeho celku i částech charakteristické pro speculum velmi blízké jeho – byť statickému – předvádění na velkém „jevišti“ theatra. Vodňanský se navíc ve své „Epistole“ pokouší aplikovat obraz světa, člověka a jeho života na představu jeviště s antickými kulisami a využívá i schématu antické tragédie, jež reflektuje jeho momentální životní pocit a jeho obsáhlé předmluvě dodává nový, zajímavý rozměr.

THEATRUM MUNDI MINORIS UND SEIN ÜBERSETZER
NATHANAEL VODŇANSKÝ VON URAČOV

Theatrum mundi minoris (1558), ein in Europa bekanntes und mehrmals tibersetztes Werk von Franzose Pierre Boaistuau, wurde von Nathanael Vodňanský im Jahre 1605 in die tschechische Literatur eingeführt. Es handelt sich um ein zweiteiliges Werk moralisierenden Inhalts, in dem sein Autor viele Geschichten, Bibelszitate und Sententionen von der Antik bis zur Renaissance präsentiert. Im ersten Teil werden die Armseligkeit und Unvollkommenheit des Menschen in verschiedenen Lebenssituationen und sozialen Schichten dargestellt, der zweite Teil versucht dem Menschen die verlorene Würde zurück zu geben. Vodňanský tibersetzte nur den ersten Teil und zerbrach dadurch das ursprüngliche Gleichgewicht, wahrscheinlich mit der Absicht, die Kritik fast bis zum Negativismus zu verdeutlichen. In diesem Sinn schrieb er ein umfassendes Vorwort, in dem er die in Renaissance entstandene Vorstellung, die Welt sei ein großes und gut organisiertes Theater, weiterentwickelt. Das Menschenleben wird von ihm auf 5 Bühnen – antischen Bauwerken – als Tragödie in 5 Akten vorgestellt.

Der damalige freie Usus in der Genrebezeichnung kam zur Geltung auch bei „Theatrum“; „Theatrum“ existierte als ein moralisierendes Gebilde in der Nähe des „Speculum“, die auch die moralische Erziehung fördern soll. Für Theatrum steht aber die Vorstellung, daß die Welt ein übersichtliches Theatrum sei, im Zentrum. Diese Idee versuchte Vodňanský folgerichtig in seinem Vorwort zu realisieren.

26 TMM, Epistola dedicatoria, s.13.

27 E . P e t r ů : *Genologický systém české literatury 16. století*, SPFFBU, D 32, 1985, s.51–59.

